

ŽENE - BORCI BRIGADE

Žene 2. dalmatinske brigade, kao i ostale žene borci NOV, napustile su svoje domove u najtežem ratnom vihoru i stupile u NOB za slobodu i bolju budućnost svoje djece i ravnopravan položaj žene u društvu.⁰ U borbenom stroju, rame uz rame sa svojim muževima, susjedima, braćom i sestrama, a mnoge od njih sa sinovima i kćerima, junački su se borile uz velika stradanja i odricanja, podnoseći nadčovječanske napore. S puškom u ruci i sanitetskom torbicom o ramenu bile su vrsni borci i savjesne bolničarke. Izdržale su iscrpljujuće marševe i bez odmora čistile, prale i krpale. Uvijek su sa smiješkom na usnama počimale pjesmu, koja je unosila vedrinu i raspoloženje u najtežim borbama i pokretu.

Preko četrdeset žena brigade bile su stalno borci s puškom ili puškomitraljezom (kao puškomitraljesci ili njihovi pomoćnici) i bombaši. One su se same opredijelile za najteže borbene uloge. Kasnije su većina njih bile omladinski rukovodioci, vodni delegati, i rukovodioci SKOJ-a brigade. Prilikom juriša na neprijatelja gromoglasno i s bliskih odstojanja uzvikivale su: Naprijed Mate, Jure, Ivo, juriš! ... Tako na primjer, zarobljenici, naročito četnici, priznavali su veliko junaštvo brigade kao cjeline, ali kod njih je uvijek bio prisutan strah da ne bi eventualno bili zarobljeni od žena; jer bi za njih to bila velika sramota.

Te žene postepeno su se čeličile u borbama svojih četa gdje ih je u svakoj bilo tri-četiri. Evo tih junakinja: Ana Grgurov, Milka Borić, Mileva Marelić, Biserka Bukić, Neda Miloš, Marija Knežević, Ljubica Antuļov, Slavka Katić, Zorka Borjan, Kata Božanić-Tina, Milica Pačić, Marica Čebo, Vjera Poljak, Senka Radonić, Ivanka Sumić, Ljuba Krolo, Radojka Šolaja, Savka Velemir, Iva Jakić, Dragica Raos, Darinka Maglov, Dušanka Krivošić, Anica Lozo, Mila Marković, Zora Perčić, Anda Bulović, Biserka Blažević, Hafa Trbić, Štefica Carić, Katja Poznjak, Izeta Hajdarhodžić, Marija Barić, Slavenka Bujaš, Ana Bonjolo, Ana Kadijević, Ana Kursar, Perina Kapetanović, Filomena Mihanović, Milica Pešić, Marija Škurić, Marija Šegić, Kata Jelić, Koviljka Petrović i druge.

1) Zahvaljujemo O. Egiću što nam je ustupio prikupljene materijale o ženama brigade, paje stoga potpunije obrađen ovaj prilog. Prezimena žena-boraca brigade navedena su u tekstu onako kako su ih one imale u momentu stupanja u partizane. Vjerojatno su ponegdje i pogrešno navedena.

Među ovom plejadom junakinja brigade neke su se isticale u borbama svojih jedinica.

Iz 1. bataljona navodimo nekoliko primjera. Ana Grgurov iz Vodica od svoje devetnaeste godine je hrabri strijelac i bombaš, a često i nišandžija na puškomitraljezu. Istaknuti puškomitraljesci njene čete rado su je željeli, budući da je bila hrabra, staložena i odličan pomoćnik, a u slučaju da se nišandžija zamori pa neprecizno gađa, uloge su se mogle brzo zamijeniti. Ana je precizno pogađala neprijatelja. Bila je izvanredno izdržljiva noseći svoj puškomitraljez, a pomagala je i pomoćniku u nošenju municije. Na dugom maršu oko Grahova i Čeva, bila je uzor u borbi prsa u prsa protiv četnika. Milka Borić iz Brista sa sedamnaest je godine borac. Odličan je borac, nišandžija na puškomitraljezu i bombaš u četi. Sa tri druga kod Kokina Broda (Srbija) na Novu 1944. godinu ručnim bombama učinila je takav podvig daje omogućila bataljonu da se organizirano izvuče iz neravne borbe s Nijemcima, a 1945. godine osobno je zarobila višeg njemačkog oficira. Jolanda Lovrin s Iža, bila je zadnja u zaštitnici bataljona kada se on po izvršenom zadatku na Barama (Sutjeska) povlaćio u sastav glavnine brigade. Mileva Marelić s Iža uvijek je bila precizan strijelac, ručnu bombu mogla je baciti daleko. Hrabro je poginula s puškomitraljezom u ruci, u decembru 1943. godine na Jabuci, zajedno s Marijom Knežević.

Istovjetni primjeri bili su i u ostalim bataljonima brigade. U 2. bataljonu ističemo nekoliko žena-boraca i puškomitraljezaca. Bile su to: Ljubica Antulov, Slavka Katić, Marija Šegić, Kata Božanić-Tina i Milica, Pačić. One su bile pojam odvažnosti u svakoj borbi, a naročito u težim situacijama. U [^]3. bataljonu podvizi triju drugarica odnose se i na Maricu Čebo iz Imotškog, koja je u svojoj devetnaestoj godini vodni delegat i pomoćnik na teškom mitraljezu. Uvijek je nosila malu talijansku pušku i bombe na opasaču. Kad je bila ranjena u nogu i zarobljena, borci su je otpisali i unijeli u spisak poginulih. Međutim ona je izdržala teške rane i još teže uvjete zarobljeničtva. Jviera Poljak iz Rupotina - Solin, vodni delegat i pomoćnik puškomitraljesca, hrabro je prebrodila sve teškoće 9. dalmatinske udarne divizije u 4. ofanzivi, zatim u 2. dalmatinskoj brigadi do njenog teškog ranjavanja u obe noge u Konavlima 1944. godine, kada je zarobljena, mučena i strijeljana od ustaša, a da im nije kazala ni svoje ime. Senka Radonić, iz Pitava s Hrvara, bila je veliki borac. Uvijek je bila dobrovoljac kad bi to trebalo, izuzetno hrabra i izdržljiva i nakon teškog ranjavanja u augustu 1943. godine. I Koviljka Petrović ima podviga.

Četvrti bataljon imao je također tri izrazito hrabre junakinje Iva Jukić iz Bitelića - Sinj. Dragica Raos iz Vrgorca i Darinka Maglov iz Polače kod Knina. Uvijek su bile spremne na najteže zadatke u borbi. Hrabra Iva i »šmajserka« kosila je svojim automatom neprijatelje svih boja, od 1942. do 1945. godine. Darinka je poginula u junu 1943. godine na Sutjesci, a Dragica u martu 1944. godine na Čevu u Crnoj Gori. Obje su oplakane u bataljonu kao divni likovi i veliki junaci.

Hrabre i odvažne bile su brojne drugarice-borci, koje su došle iz 3. dalmatinske brigade kao: Mara Bogunović, Paulina Andrijašević, Sabina Antunović, Dragica i Kata Bogunović, Julka Tomašević, Milka Travar i druge.

Priznanja, koja je drug Tito odao ženama Jugoslavije u svemu se odnose i na žene 2. dalmatinske brigade.

Od 342 žene proleterke, koje su prošle kroz brigadu, bilo je preko 90 posto djevojaka, čiji doprinos u borbi potvrđuje ocjena druga Tita date svim ženama-borcima iz cijele Jugoslavije.

U stroju 2. dalmatinske prilikom formiranja brigade 3. listopada 1942. godine bilo je i 46 žena. Dolaskom primorsko-izanske grupe od 106 dobrovoljaca 18. listopada 1942. godine u Tičevo, stigla je i grupa od 17 žena iz Glamoča, pa je brigada tada imala 63 drugarice.²⁾ Od ovog broja, 24 žene su bile iz Malog Iža. Bile su borci, pretežno bolničarke, koje su raspoređene po vodovima, četama, bataljonima, Štabu brigade i prištapskim jedinicama. One su odmah stupile u teške borbe oko Bosanskog Grahova, Livna, Kupresa, Šujice i Duvna. U ovim borbama poginulo je šest drugarica: Kata Matijaš i Mara Matijaš, bolničarke 3. čete 2. bataljona poginule na Košarama iznad Donjih Peulja; Jakica Dunatov i Miljenka Ravkin, bolničarke 4. bataljona, koje su kao ranjene zarobljene od strane četnika, zvjerski mučene i ubijene; Anka Komazec kuharica u 3. četi 3. bataljona, zvjerski ubijena od strane ustaša na Borovoj Glavi i Jakoma Mezić bolničarka 1. čete 2. bataljona, koja je poginula na Kupresu u borbi protiv ustaša.

Većina žena bile su mlade seljančice i radnice, a tek poneka od njih učenica i samo jedna intelektualka. Bila je to Dora Kronja, supruga dra Tomislava Kronje, referenta saniteta brigade, koja zbog svojih naprednih ideja nije mogla dobiti posao, a nije htjela služiti ni okupatoru kao profesor. Zajedno sa suprugom bila je u stroju brigade na dan njenog formiranja, na dužnosti bolničarke u brigadnom sanitetu. Pružala je dragocjenu stručnu pomoć uopće, a djelovala je i na kulturno-prosvjetnom polju, posebno među ženama.

Mnoge od ovih drugarica stupile su u partizane prije formiranja brigade i nalazile su se na dužnostima bolničarki u partizanskim odredima. U srpnju 1942. godine Sjevernodalmatinski NOPO uputio je na sanitetski kurs i praktičnu obuku pri odredskoj bolnici u Martin Brodu nekoliko bolničarki. Neke od njih bile su 3. oktobra 1942. u stroju novoformirane 2. dalmatinske NOU brigade. Ostale su raspoređene u druge jedinice.

Brigada je pri formiranju popunjena s nekoliko rukovodilaca iz proleterskih jedinica. S tom grupom drugova došle su iz 1. proleterske brigade Anđa Kapičić i Mileva. Mileva je primila dužnost zamjenika referenta saniteta brigade, a ubrzo po odlasku dra Tomislava Kronje na dužnost u GŠ Hrvatske, postavljena je na dužnost referenta saniteta brigade. Ostavši bez stručnog sanitetskog kadra, mlade, a uz to neiskusne bolničarke, primile su veliku odgovornost. U neprestanim borbama i marševima po jakoj zimi, umorne i neispavane morale su prvo urediti i počistiti seljačke kolibe za prijem ranjenih i bolesnih drugova, a zatim previjati ranjenike i njegovati bolesne borce. U mnogim teškim situacijama za bolnicu i ranjenike, ginule su zajedno s njima, ali se ni jedna nije predavala neprijatelju niti ostavljala ranjenike. Ono što su drugarice izdržale može se usporediti s nadčovječanskim naporima.

2) U izvještaju partijskog rukovodioca brigade, upućen CK KPJ 22. 1. 1943. godine (Zbornik, tom IV, knj. 9, dok. br. 110), navodi da je u brigadi bilo 60 žena. S obzirom na dostupni materijal, stvarno je stanje bilo sljedeće: 3. listopada u Uništima je bilo 46 žena. U Tičevu je pristupilo 18. listopada 1942. godine 17 žena, pa se njihov broj povećao na 63. Dokraja 1942. godine došlo je u brigadu još 11 žena. Međutim, do kraja siječnja 1943. poginulo ih je šest. Tako je krajem siječnja 1943. u brigadi bilo 68 žena-boraca.

U studenom 1942. godine oslobođenje Bihać s nizom okolnih mjesta stvoren je veliki slobodni teritorij. Partijska organizacija brigade šalje nekoliko iskusnijih drugarica po selima, da rade sa ženama i politički djeluju među njima. Zbog zvjerstava ustaša po srpskim selima trebalo je raskrinkati izdajnike i dokazati srpskom narodu da su se svi poštene Hrvati digli u borbu protiv gnusnih zločina i izdaje svog naroda.

U srpsko selo Sajkoviće Partija je poslala drugaricu Katicu Bjažević. Ona je prije dolaska u partizane bila radnica u tvornici za preradu ribe u Komizi. Kao član Partije stekla je političko iskustvo u radu s masama, jer je od ranije istupala među masama, a naročito među radnicima. Sudjelovala je i u organiziranju demonstracija žena radnica i aktivno radila na okupljanju omladine, tumačeći potrebu borbe protiv okupatora. Kao iskusna agitator Katica je tada ženama u selu objašnjavala ciljeve NOB-a, značenje bratstva i jedinstva, a pored toga upućivala ih u održavanje čistoće u kući, o namirnicama koje troše za prehranu porodice, kuhanju, prehrani djece, o održavanju lične higijene, kao i o njihovoj potrebi uključivanja u zajedničku borbu.

Dok je dio boraca djelovao politički s narodom po selima, jedinice su vodile ogorčene borbe sprečavajući prodor neprijatelja prema slobodnom teritoriju Livna. Naši bataljoni vodili su teške borbe oko Kupresa i Šujice. Po cijele noći na jakoj zimi i mrazu bolničarke su previjale ranjenike i upućivale ih do previjališta brigade. Teško je ovdje izdvojiti bilo koju poimenično, jer su sve naše drugarice hrabro odolijevale nasrtajima ustaša, četnika i Nijemaca, vršeći svoju dužnost u teškim uvjetima. Zima, koja je u ovom dijelu Bosne upravo bjesnila, bila je surova i za same mještane, a naročito za borce iz južnih krajeva i s otoka Dalmacije, koji su iz tople klime i u slaboj ljetnoj odjeći i obući pošli od svojih kuća.

^Poslije borbi u ovom dijelu Bosne, brigada je u sastavu 2. proleterske divizije produžila u pravcu Imotskog i Posušja. Na ovom terenu popunjena je sa 150 boraca iz ovih krajeva. Među njima bile su i 23 žene, od koji 21 iz Imotskog i bliže okolice, a dvije iz Kljenka kod Vrgorca. Poslije rasformiranja 4. dalmatinske brigade došle su u 2. dalmatinsku brigadu Neda, sestra Mate Ujevića i Anica Stanić iz sela Crnogoraca. Tako je brigada u svom sastavu imala 23 mlade Imoćanke koje su ostale u trajnom sjećanju svih drugova po svojoj hrabrosti, izdržljivosti i drugarstvu. To isto se može reći za Šibenčanke, Ižanke, Kninjanke, Sinjanke, Kaštelanke, Splićanke, Baćinke, Crnogorke, Muslimanke, Bosanke, Dubrovkinje i sve ostale iz raznih krajeva Dalmacije i cijele zemlje. Mnoge od njih ostavile su svoje živote na poprištima teških borbi u Crnoj Gori, Sandžaku, Srbiji, Hercegovini, Crnogorskom primorju pa sve do oslobođenja Trsta i konačnog oslobođenja zemlje.

Pred kraj veljače 1943. godine brigada je imala 91 drugaricu, većinom na dužnosti bolničarki. I one drugarice, koje su neumorno radile u ekonomatima i brinule o prehrani boraca, zaslužuju veliko priznanje i poštovanje svih boraca, jer su to bili teški poslovi bez odmora. Ponekad su morale mnogo pješačiti da bi došle do vode kako bi mogle pripremiti hranu. Poslije napornih marševa, ove drugarice i drugovi nisu imali odmora, jer su ih čekali važni zadaci oko prehrane boraca i štabova. Nikada nijedna nije rekla da joj je teško. Uvijek su vedre i raspoložene dočekivale svoje drugove s gotovom hranom. U danima kada se nije imalo što kuhati, uzimale

su oružje i borile se s ostalima na položaju i s tugom gledale u svoje starije i mlađe drugove kako gladni jurišaju i ginu.

U grupi drugarica koje su došle iz Imotskog bile su i sestre Milica i Marija Knežević iz Glavine s bratom Dušanom. Marija i Dušan raspoređeni su u 1. bataljon, a Milica u 3. četu 3. bataljona. Dok je Milica sa svojim bataljonom prelazila preko porušenog mosta na Neretvi, brat i sestra su se borili protiv četnika na Vrdima iznad Mostara. Marija je poginula kao sekretar SKOJ-a čete u 1. bataljonu na Jabuci kod Pljevalja u decembru 1943. godine, a Milica u borbama 3. bataljona na položaju Gornji Gradac kod Širokog Brijega, 18. januara 1945. godine, kao referent saniteta istog bataljona.

Veći broj drugarica prije dolaska u brigadu bile su skojevke a manji članovi Partije. Među članovima SKOJ-a bile su tri drugarice iz Malog Iža koje su u SKOJ primljene još 1940. godine i to: Janja Mezić, Anka Orović i Anka Petričić. Među ostalim drugaricam najveći je broj onih koje su u SKOJ primljene 1941. godine. Bilo ih je koje su s terena došle kao sekretari skojevskih grupa i aktiva kao: Dora Filipi, Jelka Novak, Janja Mezić, Anka Orović, Radojka Šolaja, Danica Marić, Marija Barić i druge.

Organizaciona je pripadnost drugarica prije stupanja u partizane, koje su prema raspoloživim podacima bile borci brigade, slijedeća: kandidata KPJ 1, članova KPJ 6, članova SKOJ-a 70.

Od 342 drugarice koje su se borile u sastavu brigade od njenog formiranja pa do kraja rata, prema vremenu stupanja u partizanske jedinice i kasnije u NOVJ bilo je, prema raspoloživim podacima: od 1941. godine 9, od 1942. godine 248, od 1943. godine 37, od 1944. godine 39, od 1945. - 1.

Za tri drugarice nije utvrđeno vrijeme stupanja u NOVJ.

U 4. neprijateljskoj ofanzivi žene naše brigade pokazale su bezbroj primjera junaštava i samopožrtvovanja.

Prilikom napada. Nijemca i Talijana s domaćim slugama, četnicima i ustašama, u februaru 1943. godine na Centralnu bolnicu u Zlopolju, u me-težu, panici i plaču djece, mnoge majke s djecom hitale su na brdo dalje od orgijanja pijanih četnika i ustaša. U ovom odstupanju, mlada skojevka Lili Nola iz Podgore, pokazala je divan primjer humanosti i hrabrosti. Zgrabila je ostavljeno muško dijete na prtini i s njim se probijala prema brdu. Povremeno bi nestajala zajedno s djetetom, pa se mnogima činilo da su poginuli, ali bi je ponovo ugledali kako vuče dijete i uzmiče prema brdu. Ona se, u stvari, bacala u snijeg da bi se zaštitila od neprijateljske vatre. Na brdu je susrela majku koja se povlačila sa svoje dvoje djece i predala joj sinčića. Ovo nikoga nije čudilo, jer je Lili iznad svega voljela djecu. Prije odlaska u partizane bila je pionirski rukovodilac u mjestu. Poginula je 13. juna 1943. godine, pri proboju obruča na Sutjesci, a danas dječiji vrtić u Podgori nosi njeno ime. Tada je poginula i hrabra majka Marica Belamarić, koja je odmah nakon okupacije zemlje aktivno radila za NOP, a oktobra 1942. godine, zajedno s mužem i dvije kćerke otišla iz rodnog Šibenika u NOB i postala borac brigade.

Mnoga su sela opljačkana, uništena i spaljena, a žrtve bivale još i veće pojavom pjegavog tifusa koji je masovno harao i odnosio ljudske živote.

Prilikom prelaska preko mosta na Neretvi u »Grom desetini« bila je bolničarka Mila Milošević iz Glavica kod Sinja koja je tom prilikom ranjena u nogu. Poslije oporavka vratila se u svoj bataljon i s njim prošla težak borbeni put sve do oslobođenja zemlje. Uoči samog forsiranja Neretve, Radojka Šolaja i Antula Jurleka nalazila su se u neposrednoj blizini našeg minobacača i mitraljeskog voda Sime Marinkovića, hrabrog borca u borbama do Neretve i kasnije. Kad se »Grom desetina« srebacila na lijevu obalu Neretve, Simo je vrlo precizno gađao četnike na suprotnoj obali. Stupili su u akciju naš minobacač i mitraljezi. Od eksplozija mina i reskih mitraljeskih rafala odjekivao je kanjon. Zatim se desilo nešto neočekivano. Punilac našeg bacača hitro je obavljao svoj zadatak. Tada je u brzini pogrešno okrenuo jednu minu kad ju je puštao u cijev. Stoga je ona eksplodirala i raznijela cijev bacača. Tu je poginula Antula Jurleka iz Zatona, Radojka Šolaja ranjena u glavu, po rukama i leđima, a Zoran iz Klisa ostao je bez šake.³⁾ U borbama protiv četnika na suprotnoj obali, poginula je Dragica Zenić iz Šibenika, sekretar skojeveske grupe u 2. četi 3. bataljona koja je pripadala naprednoj srednjoškolskoj omladini u Šibeniku i primljena u SKOJ početkom 1941 godine. Talijani su je tražili ali je izbjegla hapšenje i došla u partizane u julu 1942. godine.

U teškim okršajima 2. bataljona kod Kalinovika hrabro je poginula bolničarka 2. čete Marija Šegić iz Malog Iža. U neprestanim jurišima na četnike, gdje im je zadat veliki udarac, izgинуlo je dosta boraca. Marija je priskočila do puškomitraljesca i punila mu okvire kako bi njegov pomoćnik, dok ona to obavi, mogao tući četnike svojom puškom. U jednom takvom jurišu poginula je Marija kao pomoćnik puškomitraljesca, marta 1943. godine na položaju oko Humca.

NA PRELAZU PREKO DRINE

Početak aprila 1943. godine, po izbijanju brigade na rijeku Drinu južno od Foče, u pripremama za prelazak na desnu obalu rijeke radi prodora u Sandžak, provela je nekoliko neprospavanih i napornih noći. Zadatak forsiranja Drine dobio je 2. bataljon, a preko rijeke je prešla 1. četa pod komandom hrabrog komandira Boška Zunića. U prvoj desetini 1. voda ove čete bila je bolničarka Jolanda Lovrin iz Malog Iža. Ona je na prvom splavu krenula prema desnoj obali. Na sredini rijeke ranjen je splavar Rade Čosović. Jolanda mu je previla ranu i Rade je dalje vršio dužnost splavara iako je bio ranjen. Jolanda je bila iscrpljena i za trenutak je zastala da se odmori. Imala je tada samo 45 kg. Četnici su je primijetili i pojurili daje zarobe. Ona ih je vidjela i čula njihove psovke. Smogla je snage da se otkotrlja niz brdo i tako se našla u svojoj četi. Drugovi iz njenog voda vjerovali su da je pala u ruke neprijatelju, pa je komandir voda pogrešno izvijestio četu da je Jolanda zarobljena. Ova hrabra bolničarka ranjavana je u borbama na Gornjim Barama u 5. ofanzivi. Preživjela je strahote rata, a nakon oslobođenja zemlje zaposlila se kao tvornička radnica, gdje je prebacivajući norme postala udarnik. Umrula je 1971. godine u Zadru.

3) Poginuo je na Romaniji poslije 5. ofanzive.

U borbama na Drini iz 1. bataljona poginula je i bolničarka 2. čete Marija Škundrić iz Palanke kod Gračaca. Ova savjesna bolničarka u borbi je od jula 1942. godine. Uvijek je i svuda bila među prvima. Brigada je u teškim borbama i napornom maršu od Neretve do Crnog vrha izgubila četiri drugarice. U istom vremenu raspoređeno je deset drugarica u brigadu, tako da ih je tada bilo 97 u brigadi.

U jednomjesečnim borbama brigade oko Foče poginulo je sedam drugarica, tako daje dolaskom na područje Boana u Crnoj Gori, brigada imala 90 drugarica u svom sastavu.⁴⁾

Na Sinjajevini i Durmitoru poginule su dvije drugarice, a u brigadu su došle dvije sestre Tonka Špika-Guina i Zorka Špika rođene u Segetu.

S CIJELOM PORODICOM U NOB

Jedan broj drugarica stupile su u borbu 1942. godine s cijelom porodicom. Prema raspoloživim podacima, iznosimo neke od njih, kao:

Jaka-Olga Petrović iz Sinja, došla je u NOV s petoro djece, s četiri kćerke i maloljetnim sinom. Zbog ilegalnog rada starije kćerke Nevenke, proganjana je i dva puta zatvarana u prvoj polovini 1942. godine od strane ustaša. Jaka je bila angažirana na zadacima AFŽ-a. Njezina starija kćerka Nevenka izvršavala je odgovorne zadatke od 1941. godine, pa su uz nju rano počele djelovati sestre Marija, Ruška i Koviljka, dok je mali Stipe s 13 godina samovoljno napustio školu, pošto nije htio pozdravljati fašističkim pozdravom. Stipe i majka mu Jaka ginu lipnja 1943. na Sutjesci. Nevenka i njene tri sestre dočekale su kraj rata žive, iako su bile ranjavane.

Cijela porodica Čabo-Grubišić iz Jabuke kod Trilja od prvog dana ustanka sudjeluje u NOB-u. Viktor, stariji brat, bio je predratni komunista, jedna izuzetna ličnost kojega su slijedili roditelji, dvije sestre i mlađi brat. Majku Anu ubili su Nijemci i ustaše 1944. godine. Danica je poginula juna 1943. na Sutjesci, a Viktor na Romaniji. Od cijele porodice ostali su živi sestra Cecilija i mlađi brat Ivan.

Mara Kuvačić iz Gata kod Omiša, s mužem Stipom i dva maloljetna sina - Milanom i Slavkom, došla je u partizane 1942. godine. Mara je jedna od naših drugarica koja je u toku rata brinula o prehrani i opskrbljivanju, a njezina dva hrabra sina bili su kuriri Štaba brigade. Cijela porodica sretno je prebrodila teškoće rata i Vratila se na popaljeno ognjište.

Marica Belamarić iz Šibenika došla je u brigadu s mužem Jerom i kćerkama Ankicom i Zorkom. Marica je odmah nakon okupacije zemlje postala aktivist i pravilno usmjeravala svoju djecu. Poginula je u februaru 1943. godine u Zlopolju u borbi protiv četnika, a njena starija kćerka Anka 7. juna 1943. godine na Donjim Barama kao član Partije i referent saniteta 4. bataljona. Iz rata se vratila samo Zorka.

Anđa Durbaba iz Topolja kod Knina došla je u NOV s nejakim unukom Ilijom i nevjestom Anđelkom, augusta 1942. godine. U to vrijeme njen sin Jošo već je bio komanant bataljona. Proganjana od četničkog vojvode popa Momčila Đujića napustila je toplo ognjište i krenula s porodicom u borbu. Ove dvije žene teško su se mučile s nejakim djetetom kroz 4. i 5. neprija-

4) U izvještaju Štaba brigade 2. proleterskoj diviziji od 14. 4. 1943. godine, govori se o 83 drugarice, ali se pri tome nije imao u vidu broj poginulih i novodošlih drugarica.

teljsku ofanzivu. Lipnja 1943. godine na Sutjesci, u krilu majke Anđelke, ranjen je mali Ilija od šrapnela avionske bombe. Pogođen je u lice i tu na Sutjesci ostao bez oka. Baka Anđa i majka Anđelka krenuli su poslije 5. ofanzive s 1. dalmatinskom brigadom za Dalmaciju u cilju prebacivanja djeteta u Italiju radi liječenja. Baka Anđa poginula je kod Livna od njemačkog bombardiranja.

U brigadu je, u samom formiranju, došla Anđa Kapičić-Crnogorka s dva sina i nevjestom Milevom. Stariji sin Jovo primio je dužnost zamjenika političkog komesara brigade; Vlado, mlađi sin, raspoređen je u 2. bataljon; Mileva za zamjenika referenta saniteta brigade, a Anđa se brinula o prehrani u Štabu brigade. Ova porodica se dugo zadržala u brigadi i postala svima omiljena, a drugarica Anđa, visoka i vitka Crnogorka, majčinski je brinula o svim borcima kao o svojoj djeci.

Marija Barić iz Pirovca kod Šibenika došla je u partizane s mužem i dvoje djece, srpnja 1942. godine. Njena aktivnost u pokretu, počela je 1941. godine, od kada je i predsjednica AFŽ-a u Pirovcu. Došla je u brigadu iz rasformirane 3. dalmatinske brigade. U toku 5. neprijateljske ofanzive zarobljena je od strane Nijemaca i strijeljana u Crnoj Gori.

Ovo su samo neke od brižnih majki-boraca, koje su s porodicama krenule u borbu, znajući da se u njoj može poginuti. Takvih je bio veliki broj u Dalmaciji i širom naše zemlje.

OSTAVLJANJE DJECE RODBINI

Poznata je u našoj revoluciji borba mladih majki-partizanki koje su, dolaskom u brigadu sa svojim muževima, morale ostaviti roditeljima ili rodbini po dvoje-troje male djece. Ovakvih je bilo više, a spomenut ćemo samo neke:

U 1. bataljonu na dužnosti referenta saniteta nalazila se Tonka Guina iz Donjeg Segeta. Udala se 1939. godine za Vinka Guinu-Dinama, kvalificiranog električara, iz poznate revolucionarne trogirске porodice. Vinko je prije rata radio u tvornici ferolegura »La Dalmatiene« u Šibeniku. Kao predratni član KPJ i aktivist u URS-ovim sindikatima, protjeran je 1940. godine s posla. Iste godine i Tonka je rodila kćerkicu Volgu, a krajem 1941. godine i sina Krasnodara. Talijanski fašisti Tonku su uhapsili u prvoj polovini 1942. godine zajedno sa sestrom Zorkom i zatvorili u trogirsku tvrđavu. Ovdje su ih mučili, naročito Tonku, da prizna gdje joj je muž Vinko. Čim je puštena iz zatvora, zajedno sa sestrom Zorkom, septembra 1942. godine otišla je u partizane. Ostavila je majci i sestri dvoje male djece, Volgu od dvije godine i Krasnodara od devet mjeseci. Vinko je sretno izašao iz rata, ali je 1953. godine poginuo u prometnoj nesreći u Komiži na otoku Visu. Krasnodar je poslije očeve smrti dobio ime Vinko. Tonka je poginula 1. januara 1944. godine u selu Radojnji kod Nove Varoši u borbi protiv četnika.

Perina Kapetanović iz Segeta ostavila je troje djece: sina Franu od četiri godine, Mariju od dvije i Katicu od osam mjeseci, a s mužem Ivanom 1942. godine došla u brigadu. Poginula je juna 1943. godine na Sutjesci, a njeno dvoje mlađe djece okupator je zapalio zajedno s kućom.

Ljuba Bedalov iz Solina, s mužem Antom-Zmajem, članom KPJ od 1937. godine, čiji je bila vjerni suradnik, napustila je Kaštel-Kambelovac i

dvoje male djece, sina Ivana i kćerkicu Ivanku, da bi 1942. godine postala borac brigade. Poginula je kao bolničarka 2. bataljona u teškim borbama koje je njezin bataljpn vodio 7. juna 1943. godine na Gornjim Barama.

Marija Bujaš iz Šibenika, odlazi 1942. godine u borbu s mužem Antom, a ostavlja sestri Anki dva sina: Tonka od tri godine i Ratka od deset mjeseci. Marija i Ante sretno su izašli iz rata i vratili se svojoj djeci. Danas je Tonko liječnik-kirurg, a Ratko profesor.

Zorka Mlinar iz Šibenika, ostavila je majci kćerkicu Tamaru od par mjeseci i s mužem Borom stupila 1942. godine u borbu. Bila je borac 3. dalmatinske brigade do njenog rasformiranja, a onda raspoređena u 2. dalmatinsku NOU brigadu. Boro je poginuo juna 1943. godine na Zelengori, a Zorka 1945. godine kod Trsta. Mala Tamaraje s bakom upućena 1943. s našim zbjegom u Afriku. Danas je Tamara liječnik i majka dvoje djece. Roditelje nije zapamtila, ali s ponosnom čuva uspomenu na majku i oca.

Frana Cvitan iz Zatona kod Šibenika, ostavila je majci dvoje male djece: kćerkicu Dragojlu od pet godina i sina Antu od dvije, te s mužem Dunkom 1942. godine otišla u partizane. S brigadom su prošli težak borbeni put i sretno se vratili djeci.

Antula Jurleka iz Zatona kod Šibenika s mužem je 1942. godine došla u brigadu, a ostavila je svoje dvoje djece rodbini u Zatonu. Vršeći savjesno dužnost bolničarke u 1. četi 3. bataljona poginula je u Jablanici 1943. godine. Na žalost, nije joj se ispunila želja da ponovo vidi svoju djecu.

Našim drugaricama-majkama nije bilo lako. Uvijek su bile brižne i zamišljene. Mislile su na svoju djecu i njihovu sudbinu, izvršavajući sve postavljene zadatke.

HEROIZAM U BICI NA SUTJESCI

U teške borbe na Gornjim i Donjim Barama brigada je krenula s 90 drugarica.

Na Barama i Sutjesci gdje je neprijatelj želio da uništi Operativnu grupu divizija i Vrhovni štab, borbe su se vodile na život i smrt. U nedostatku municije Ivan Anšić uletio je među Nijemce da otme šmajser. Drugi Nijemac ga je ranio. Videći Anšića u opasnosti, bolničarka Anđa Aćimović iz Glavine priskače do ranjenog druga da ga izvuče s položaja, a Nijemac je bacio ručnu granatu, koja je Anđi eksplodirala na leđima. Srećom, nije bila teško ranjena i ubrzo se vratila u bataljon.

Marija Žuanić iz Komiže, bolničarka u brigadnom sanitetu, djevojčica koja je na Barama tek zakoračila u šesnaestu godinu, previja ranjenog komandanta brigade Ljubu Vučkovića. Ova hrabra i vesela bolničarka, strepila je za živote svih drugova, među kojima su u brigadi i njena tri brata: Tomislav, Mario i Ančeslav.

U paklu juriša i eksplozija na D. Barama, izgubili smo u jednom danu Ankiu Belamarić, referenta saniteta 4. bataljona i njezinog zamjenika, mladu i talentiranu Andu Žuljan. Obje su bile članovi KP.

Mnogo je ranjenih rukovodilaca i boraca. Preko brisanog prostora pritrčava bolničarka Lucija Videka iz Sinja, da izvuče tešo ranjenog komandira čete Đorđa Cvijetića, hrabrog i kršnog Krajišnika. Luca nije imala ni petnaest godina. Visoka i vitka Dinarka, zadivila je svojim junaštvom i smjelošću sve borce. Tek dosta kasnije saznali smo da je Luca rođena kra-

jem 1928. godine, stoje vješto krila, daje ne vrata s formiranja brigade kući. Ova mlada bolničarka zajedno s ostalim drugaricama neprestano bdije na preventivi, kako bi se sačuvalo zdravlje boraca od opakog tifusa.

U 3. bataljonu, za vrijeme borbi na Gornjim Barama bio je na dužnosti referenta saniteta Ante Musić iz Zatona, a njegov zamjenik Dora Filipi. Poslije dva dana neprestanih borbi, koje nisu prestajala ni noću, nastalo je kratko zatišje. Štab bataljona okupio se oko vatrice na kratak predah. Nijemci su sa svog položaja osuli vatru iz svih oružja. Jedna minobacačka granata pala je usred vatre oko koje se nalazio Štab bataljona. Anti Musiću je eksplodirana granata odsjekla lijevo rame. Pao je mrtav na komandanta bataljona Bruna Vuletića i Doru Filipi. Dora je brzo skinula sanitetsku torbicu i odmah počela previjati ranjene drugove. Nažalost, Anti Musiću nije bilo spasa i Dora prilazi ranjenom Ivici Skračiću iz Murtera. Dok gaje previjala, doletjelo je puščano zrno i pogodilo Ivicu u srce. Izahnuo je ovaj junak na Barama na junačkim rukama Dore Filipi, koja je neviđenom spretnošću radila svoj posao. U jednom naletu Nijemaca, ranjena je i naša Dora, koja je na Barama i u svim borbama ispoljila svoju spretnost, hrabrost i humanost.

Neprijatelj nas napada sa zemlje i iz zraka. Ponestalo zavoja a ranjenika sve više. Drugovi gledaju zabrinuta lica bolničarki i koristeći gustu maglu, približilo se nekoliko boraca njemačkom položaju da otmu padobrane, koje Nijemcima bacaju avioni na položaj. Hrabri vodnik Mario Žuanić, oteo je s drugovima nekoliko padobrana i predao ih Katici Bjažević da nastavi s previjanjem ranjenika.

Povlačenje s Bara 9. juna poslije podne teško je za sve borce, jer u koloni nema velikog broja boraca. Tuguje se za njima. Oni neće biti zaboravljeni iako su zauvijek ostali na Barama i visovima iznad njih. U povlačenju prema Zelengori na borcima se zapaža iznurenost i premorenost. Jedva se drže na nogama. Izlaskom iz doline Sutjeske, umorna kolona boraca, do krajnosti iscrpljena, nastavila je povlačenjem.

Samo jedna kolona nije izašla iz doline, a to je ešalon teških ranjenika s Centralnom bolnicom. U njemu je i jedan broj drugarica iz naše brigade, koje su zbog ranjavanja ili tifusa ranije upućene u bolnicu i to: Gorinka Juras iz Šibenika, Suzana Marković i Matija Roca iz Vodica, Jela Tomaš i Perina Kapetanović iz Segeta, Lili Nola iz Podgore, Dragica Bobanac iz Kljenka kod Vrgorca, Zorka Grgurinović iz Staševice i mnoge druge.

Put prema Zelengori vodio je ispod Košura, koji je s jedne strane pušmljen a s druge čist. Jedina staza vodila je baš ovom čistinom i bila meta njemačkim rafalima s Košura i Krekova. Prolazili smo noću pored njemačkih položaja u najvećoj tišini. Na Milinkladama zastala je umorna kolona bolnice s ranjenicima da se odmore. Na jednim nosilima teško je ranjena Biserka Bukić iz Šibenika, sekretar SKOJ-a 1. bataljona. Ranjena je 5. juna 1943. godine na Donjim Barama od artiljerijske granate. Bila je svjesna da je njezino stanje beznadno i junački se držala sve do smrti. Biserka je organizirano i aktivno radila za NOP od 1941. godine. U prvoj polovici 1942. godine, stupila je u Sjevernodalmatinski NOP odred, a u brigadu je došla pri samom formiranju. Bila je na dužnosti sekretatara u Štabu brigade, a pred 5. ofanzivu raspoređena za sekretara SKOJ-a u 1. bataljon.

Na Gornjim i Donjim Barama, gdje je 2. dalmatinska brigada stekla slavu svojim junaštvom, ali i doživjela veliku tragediju, u paklu juriša, eksplozija, bez hrane i odmora jer je poginuo veliki broj boraca a među njima

i deset drugarica i to: Biserka Bukić, Ankica Belamarić, Anda Žuljan, Biserka Blažević i Zorka Samardžić, sve iz Šibenika. Ljuba Bedalov iz Solina, Manda Bobanac iz Kljenka kod Vrgorca, Mila Jelić iz Malog Iža, Mila Pijanović iz Nebriževaca kod Imotskog i Ivanka Aljinović iz Žrnovnice kod Splita.

Susret boraca 2. dalmatinske brigade ranjenih na Barama 5. juna 1943. godine s borcima 15. majevičke brigade u dolini Sutjeske (na slici Desa Koštan, a na nosilima ranjena Biserka Bukić, obe iz Šibenika)

Na Usovički potok Nijemci su bacili na tisuće bombi i topovskih granata. Njihove eksplozije, kršile su stoljetna stabla bukava, kidala tijela naših boraca i bacala ih po granama drveća. U jednom tako stravičnom bombardiranju, koje nas je pratilo u stopu, poginule su: Neda Barbir bolničarka iz Draževitića kod Vrgorca i Mara Samardžić iz Donjeg Prološca kod Imotskog, bolničarka 2. bataljona. Mara je u ovom naporom pokretu tragično izgubila život. Jednom borcu kliznuo je veliki kamen ispod noge i snažno se kotrljao nizbrdicom. Pogodio je Maru u glavu i na mjestu je ostala mrtva.

Sljedovanje hrane odavno je prestalo, a posljednji konji su zaklani. Mlado lišće s drveća, trava crijemuša i puževi, danima je bila naša hrana. Bez odmora i predaha u neprestanim borbama i pokretu, kapci su otežali i sami se zatvarali. Dešavalo se, da poneki iscrpljeni borac zaspe u pokretu i tako prekine vezu. Kad bi rukovodilac došao do mjesta gdje je veza prekinuta, prekorio bi borca, a ovaj bi sanjiv i zbunjen odgovorio: »Išao bih ja, ali neće ovaj ispred mene«. U stvari, ispred njega je bila stoljetna bukva, na koju se naslonio i iscrpljen zaspao misleći da je kolona zastala i da se

prislonio na druga ispred sebe. Izgubiti vezu u ovoj prašumi bilo je jako opasno za pojedinca i jedinicu, jer je neprijatelj bio svuda oko nas.

Izbijanjem na Miljeviniu, avioni su bombardirali svaki pedalj zemljišta; kuće, stoku na ispaši i sve što se kretalo po zemlji. Teške avionske bombe pravile su krateru na zemlji prilikom eksplozije, a one, povezane u snopove, koje su svijetlile i raspršavale se eksplodirajući na sve strane, odnosile su mnoge živote. Ranjenika je bilo sve više i otežavali su i onako tešku situaciju, jer su ih zdravi borci, iako iscrpljeni, nosili da ne padnu u ruke neprijatelja. Do nailaska drugog vala aviona, borci i bolničarke priskakali bi do ranjenika da ih izvuku i sklone na sigurnije mjesto, ako je u ovom paklu takvo mjesto uopće postojalo, a pritom su sami ginuli ili bili ranjavani. Od ovog bombardiranja izgubili smo mnogo boraca, među kojima i nekoliko drugarica i to: Katu Bogunović i Đenu Tomašević iz Bačine, Filu Bulić iz Tugara kod Omiša, Milicu Đurmez iz Imotskog, Katu Božanić-Tinu iz Komiže i druge. Teško sifranjeTe: Jela Bilić, bolničarka 2. čete 4. bataljona i Marija Gruić, bolničarka saniteta brigade, kojoj je razmrskano stopalo lijeve noge. Jela Bilić je zarobljena poslije ovog ranjavanja i odvedena u logor[^]uschwitz.

i Od drugarica koje su ranjene na Sutjesci, kroz Zelengoru i na Miljevini, nekoliko ih je kasnije stradalo u Centalnoj bolnici u s. Šekovići i Trnaviod strane četnika, ustaša i Nijemaca.

Tek što smo izašli iz pakla Zelengore i Miljevine i stigli na Jahorinu u pokretu prema istočnoj Bosni, udruženi četnici, ustaše i Nijemci napali su našu divizijsku bolnicu na Ozrenu. Nisu nam dali ni da predahnemo i prebrojimo mrtve. U borbama za obranu bolnice poginule su Dinka Mazić, bolničarka 1. bataljona, iz Malog Iža. Bataonionski referent saniteta Milica Martić-Mika iz Kistanja poginula je na Seoni. Mika je treći borac naše brigade iz revolucionarne porodice Martića s kojom se tužno rastajemo. Za pola godine izgubili smo Jovu Martića, Anicu i Milicu, što svima teško pada.

Od drugarica koje su se nalazile u bolnici kao ranjeni ili na oporavku zbog iscrpljenosti, ubijeno ih je nekoliko dok du stigle naše jedinice i to: Anka Petričić iz Malog Iža, Paulina Andrijašević iz Graca i Slava Radeljević iz Donjeg Prološca kod Imotskog. Zarobljene su: Anđelka Gverin iz Malog Iža, Milenka Musić iz Zatona kod Šibenika i Zorka Vušković iz Dugopolja kod Splita. Dvije bolničarke, koje su bile s grupom ranjenika i kretale se prema pruzi Višegrad - Sarajevo, stradale su zajedno s ranjenicima. Milica Popadić iz Donjeg Prološca je ubijena, a Marija Petrović iz Sinja zarobljena s grupom ranjenika. Mariju su zarobili kvislinzi. Prebacivana je iz logora u logor, ali je sretno preživjela strahote logora i rata.

U toku 5. neprijateljske ofanzive brigada je izgubila 64 drugarice. Dolaskom na položaje na Bare imala je u svome sastavu 90 drugarica, što znači da je u ofanzivi izginulo preko 70% žena.

Za vrijeme prodora prema Jahorini i Romaniji, u brigadu je na prostoru Zelengore ušlo 47 drugarica iz rasformirane 3. dalmatinske brigade, među kojima je bilo pet drugarica iz Malog Iža. Tako je u brigadi bilo ukupno 29 drugarica s Malog Iža. Pored ovog broja drugarica, manji broj ih je došao iz 1. i 2. proleterske, 4. crnogorske, 3. sandžačke i 10. hercegovačke brigade, a također i iz Centralne bolnice.

Brigada je imala stanoviti broj mladih drugarica bolničarki. One su kao borci postale prije navršenog punoljetstva i bile su vrsne bolničarke.

To su: Zorka Kuzmić, Lucija Videka, Milica Šaponja, Jelka Novak, Desanka Mirčić, Mira Maljković, Ljubica Ristić, Marija Knežević, Nevenka Lukin, Milena Majić, Jovanka Milivojević, Vinka Nijević, Koviljka Petrović, Ruska Petrović i Neda Ujević.

Ove djevojke-bolničarke stjecale su iskustva kroz borbe, a poslije sanitetskog kursa u Kolašinu, kolovoza 1943. godine, izrasle su u referente saniteta bataljona. Neke od njih raspoređene su na dužnosti u druge jedinice.

Brigada je u svom sastavu imala nekoliko mladih i odvažnih Muslimanki: sestre Fahru i Šefiku Čefo, Hafu Trbić i Šefiku Vandžić iz Livna, Hanku Bajrić iz Zavidovića, Izetu Hajdrahodžić iz Polica kod Trebinja i druge.

ŽENE - INVALIDI

Veliki je broj žena brigade koje su zbog ranjavanja u borbama ostale trajni invalidi, neke i s vrlo teškim posljedicama. Evo nekoliko primjera:

Bazilija Lukin iz Malog Iža, referent saniteta 1. bataljona, ostala je bez oba oka u borbama koje je bataljon vodio 1944. godine na Orahovcu kod Trebinja. (Živjela je potpuno slijepa sve do smrti 1976. godine).

Kata Jurilj iz Zavojana kod Vrgorca, bolničarka 3. čete 1. bataljona, ostala je juna 1943. godine u Zelengori bez desnog oka, a istodobno je teško ranjena u nogu, te je 100 posto invalid.

Milka Travar iz sela Rore kod Drvara, bolničarka 2. bataljona, izgubila je desno oko u borbi na Stubici kod Nikšića, aprila 1944. godine.

Alberta Perkov iz Prvić Luke kod Šibenika, bolničarka 2. bataljona, teško je ranjena pred kraj rata, zbog čega joj je amputirana noga. Invalid je 100 posto.

Tina Medanić iz Malog Iža, bolničarka u 3. bataljonu, teško je ranjena februara 1945. godine u nogu i rame u borbama kod Širokog brijega, te je 90 posto invalid.

Janja Toman iz Malog Iža, bolničarka 2. čete 4. bataljona, zbog iscrpljenosti od tifusa i teških uvjeta života, razbolila se od TBC kičme i postala 100 posto invalid.

Više puta su, s posljedicama, ranjavane slijedeće drugarice: Spasenija Bajić, Zorka Rokov, Anda Ačifp>vić, Duka Marinković, Jelena Marković, Zorka Sladojev, Radojka Solaja, Dora Filipi, Savka Velemir, Jana Daković, Ana Grgurev, Marija Gruić, Koviljka Marjanović Marta Samadržija, Fila Mihanović, Zorka Kovač, Anica Stanić i druge.

Listopada 1943. godine, za vrijeme borbi brigade u sjevernom dijelu Crne Gore, naš 2. bataljon se nalazio na položaju Kralji - Zeletin. Tu je u borbama 14. oktobra 1943. teško ranjena kroz kičmu Marija Medanić iz Malog Iža, bolničarka 1. čete 2. bataljona. Poslije par dana umrla je u teškim mukama u bolnici 2. korpusa u Pljevljima.

NA PARTIJSKO-POLITICKIM FUNKCIJAMA

U septembru 1943. godine u brigadi je bilo 113 drugarica. Među njima je mali broj članova KPJ, tako da partijski rukovodilac brigade u svojim izvještajima uopće i ne spominje. Tek 20. maja 1944. godine, u izvještaju

zamjenika političkog komesara brigade Politodelu Primorske operativne grupe o radu partijske organizacije u brigadi, spominje se broj žena članova KPJ. U tom izvještaju stoji:

»Partijska organizacija ima ukupno 320 članova, od čega je 297 drugova i 23 drugarice. U brigadi imamo dosta veliki broj drugarica, kojima se nije prišlo onako kako je to trebalo.«

Poslije završenih partijsko-političkih kurseva pri Štabu brigade, izrasle su u omladinske i partijsko-političke rukovodioce slijedeće drugarice: Danica Marić, Jelka Novak, Radojka Šolaja, Ivanka Sumić, Štefica Carić, Neda Miloš, Dragica Raos, Milka Borić, Marija Lukin, Vjera Poljak, Senka Radonić, Nevenka Petrović, Vinka Sesardić i druge.

Aprila 1944. godine jedna grupa drugarica je otišla na partijsko-politički kurs pri Štabu brigade na Viluse, a tek u augustu iste godine ozbiljnije se postavilo pitanje uzdizanja drugarica. Jedne su upućene na partijski kurs pri brigadi, a druge na bolničke kurseve. Sve su s uspjehom završile spomenute kurseve, nakon čega su raspoređene na dužnosti omladinskih rukovodilaca po bataljonima i partijskih rukovodilaca po četama. Neke su raspoređene u kiruršku ekipu 2. korpusa, bolnicu Primorske operativne grupe, kulturnu ekipu POG, u Bokeljski i Dubrovački bataljon.

Najmanje se vodilo računa o prijemu u članstvo KPJ i o ideološko-političkom i kulturno-prosvjetnom uzdizanju onih drugarica, koje su kao teški ranjenici ili bolničarke uz ranjenike, otišle u savezničke bolnice u oslobođenom dijelu Italije. Ima ih koje su bez svoje krivice primljene u KPJ tek 1945. godine i kasnije.

U borbama brigade od Nikšića do Boke poginulo je osam drugarica: Dragica Raos, omladinski rukovodilac 4. bataljona; Stana Kecman, bolničarka; Vjera Poljak, vodni delegat 2. čete 3. bataljona; Ivkanka Dupčić, bolničarka; Anka Peričić, bolničarka; Evica Begić, referent saniteta 3. bataljona; Marija Klarić, bolničarka i Karmela Milošević, referent saniteta brigade, koja je umrla od posljedica ranjavanja u bolnici u Dubrovniku.

U septembru 1944. godine, brigada šalje svoju omladinsku delegaciju na 2. oblasnu konferenciju USAOH-a za Dalmaciju, koja se održavala na Hvaru. Delegaciju je vodila Ivanka Sumić, omladinski rukovodilac 3. bataljona, a pored nje u delegaciji su bili Marijan Katušić, omladinski rukovodilac 4. bataljona, i dva kurira Štaba brigade.

Krajem 1944. godine osam drugarica, starih boraca, otišle su iz brigade na nove dužnosti i druge jedinice, zatim općinske, kotarske i Oblasni NOO za Dalmaciju i to: Ljubica Ristić u Komandu mjesta Livno; Dora Filipi na dužnost upravnika vojnog oporavišta u Zlarin; Dušanka Durbaba na teren Knina; Ivanka Sumić u 3. brigadu KNOJ-a u Splitu; Lucija Videka u Vojnu bolnicu Split; Radojka Šolaja u Kotarski komitet Kistanje; Cecilija Čabo u Oblasni NOO za Dalmaciju i Anka Miljak u Gardu.

NOVE ŽRTVE U ZAVRŠNIM BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE ZEMLJE

U brigadu su od maja 1944. u Vilusima do oslobođenja Dubrovnika pristupile 33 drugarice iz ovih krajeva, tako daje do kraja 1944. godine imala u svome sastavu 78 drugarica. Prilikom predaje odlikovanja borcima i starješinama brigade 10. decembra 1944. na Stradunu u Dubrovniku, odlikovano je 15 drugarica Ordenom za hrabrost, a 12 Medaljom za hrabrost.

Do kraja 1944. godine 61 drugarica je proizvedena u čin podoficira, a 21 u čin oficira.

Prorijedeći redovi drugarica upotpunjavani su pristupanjem novih djevojaka i žena sa Dubrovačko-konavoskog područja, Risna i Kotora, a među njima su se nalazile; Fanika Aleksić, Marija Đuraš, Marija Skurić, Anka Županović, Beba Jež, Nediljka Sorić, Katica Lokran, Marija Miloš, Aneta Čuković, Jovanka Kušelj, Janja Daković, Marija Orepić, Ljubica Brnin, Marija Botica, Sonja Barešić, Ana Knego, Jakica Kapor, Katica Smrdelj, Anka Tepšić-Avdjić, Matilda Trajanović i druge. One su u prvim borbama za oslobođenje Dubrovnika, Konavala i Boke Kotorske doživjele svoje prvo vatreno krštenje. Predstojale su im borbe za Mostar i Široki Brijeg, kojeg je neprijatelj branio na život i smrt, te daleki put do Trsta, koji je vodio kroz Hrvatsko primorje, preko Kvarnerskih otoka i Istre.

Drugarica Fanika Aleksić došla je u brigadu juna 1944. godine prilikom popune na Vilusima. Međutim, njen borbeni put počeo je mnogo ranije. Dugo je bila zatvorena u loguru na Mamuli. Kao talentirana drugarica bila je rukovodilac sekcije za kulturno-prosvjetni rad pri Štabu brigade. Rujna 1944. godine, napisala je pjesmu posvećenu dalmatinskim majkama, koje je objavio brigadni list »Dalmatinski proleter«.

Poslije zaslužnog odmora u Dubrovniku, brigada je u sastavu 9. divizije, 1. januara 1945. godine produžila prema Širokom Brijegu. U borbama oko Širokog Brijega poginuo je veliki broj boraca, među kojima i Vinka Mitar, Matilda Trajanović i Milica Knežević. Dan prije pogibije, Milica Knežević je posjetila roditelje u Glavini. Saopćila im je da je sestra Marija poginula na Jabuci kod Pljevalja u prosincu 1943. godine. Bila je sretna što je vidjela svoje. Idućeg dana vratila se u bataljon koji se nalazio na položaju Gornji Gradac kod Širokog Brijega. Bila je na dužnosti referenta saniteta 3. bataljona, s činom starijeg vodnika. U zoru, 18. januara 1945. napadnut je njezin bataljon s više pravaca od strane ustaša, koji su dobro poznavali teren. Neprijatelju je pružen otpor, ali su zbog velikog broja novomobiliziranih i neiskusnih boraca, stari borci morali odlučivati o sudbini bataljona. Milica je sa šmajserom istrčala pred borce i gađala neprijatelja, kako bi ostale podstakla najuriš. Pokošena je rafalom »šarca« i ostala nepomična na zemlji. Drugovi je nisu mogli odmah izvući mrtvu s položaja. Ustaški dušobrižnik fra Zvonko iz sela Goranci skinuo joj je zlatne naušnice. Poslije 23 mjeseca teških borbi, hrabro je poginula naša vesela Milica na pragu svoga doma.

U borbama 2. bataljona za Ilirsku Bisticu Nijemci su istakli bijelu zastavu. Ljubica Antulov, borac 3. čete, poletjela je da se dočepa plijena za jedinicu. Nije se obazirala na mogućnost da bi je neki skriveni Nijemac mogao ubiti. Natovarila je dvokolicu s minobacačem i minama, a pored toga, sapunom, pokrivačima i cokulama. Privezala je dvije dvokolice jednu za drugu i upregla konja. Kad je krenula, četa je već daleko odmakla ne znajući daje Ljubica ostala. Drugovi su vjerovali daje zalutala ili poginula. Kad je s plijenom stigla četu, svi su se obradovali što je vide živu. Iznenađili su se tolikom plijenu, ali su primijetili da je upregnuti konj ranjen. Upitana, kako je mogla upregnuti ranjenog konja, ona je odgovorila: »I mi smo, komandire, bili ranjavani, ali nas nitko nije pitao možemo li se boriti«. Ljubica je bila hrabra i nevjerovatno izdržljiva drugarica.

U borbama za oslobođenje Cresa poginula je bolničarka 3. čete 3. bataljona Milica Vazić iz Opučana kod Duvna. Ova vesela i hrabra drugarica

došla je u brigadu iz Duvanjsko-livanjskog NOP odreda krajem 1942. godine i vrlo savjesno vršila dužnost bolničarke.

Za vrijeme borbi u Hrvatskom primorju, omladinski rukovodilac prištapskih jedinica 9. divizije bila je drugarica Jelka Novak, koja je u brigadi od njenog formiranja. Bila je na dužnosti omladinskog rukovodioca 3. i 5. bataljona. Rođena je 1927. godine u Rabu, a gimnaziju je pohađala u Šibeniku, gdje je živjela s roditeljima. Aktivno i organizirano je radila za pokret od 1941. godine, paje ujesen iste godine postala i član SKOJ-a. Zbog njene aktivnosti isključena je iz škole bez prava polaganja ispita. Kad joj je zaprijetilo hapšenje, prešla je u ilegalnost, a početkom augusta 1942. odlazi u partizane. Jelka je imala sreću da u rodni Rab uđe kao oslobodilac.

Na borbenom putu brigade od njenog formiranja pa do završetka rata, poginulo je ili umrlo od zadobivenih rana 120 drugarica. Od toga broja poginulo je: 1942. godine 6 drugarica; 1943. godine 93 drugarica; 1944. godine 15 drugarica; 1945. godine 6 drugarica.

Od ukupnog broja poginulih 13 drugarica bile su članovi KPJ a 50 članova SKOJ-a.

U momentu pogibije njihova starosna dob je bila slijedeća: do 15 godina 2 drugarica; od 17-25 godina 92 drugarica; 26-45 godina 11 drugarica.

(Za 15 drugarica nije utvrđena godina starosti u trenutku njihove pogibije).

Prema utvrđenim podacima, od ukupnog broja drugarica (342) koje su prošle kroz brigadu, bilo je: Hrvatica 218, Srпкиnja 68, Črnogorki 9, Muslimanki 8, Slovenki 2.

(Za 38 drugarica nema podataka o njihovoj nacionalnoj pripadnosti).

Socijalni sastav drugarica bio je slijedeći: domaćica 227, radnica 31, učenica 29, intelektualki 5, službenika 5.

(Za 45 drugarica nema podataka o socijalnoj pripadnosti)

Za zasluge u ratu odlikovano je 108 drugarica i to: s jednim odlikovanjem 24, s dva odlikovanja 18, s tri odlikovanja 30, s četiri odlikovanja 24, s pet odlikovanja 4.

Pored navedenih, postoje podaci da je još 8 drugarica odlikovano, ali se ne raspolaže podacima kojim odlikovanjima.

U toku rata primljeno je u SKOJ 86 drugarica, a u članstvo KPJ 114 drugarica (najveći broj ovih prethodno je bio u članstvu SKOJ-a).

Od preživjelih drugarica 78 ih je lakše ili teže ranjeno u toku rata. Neke od njih po tri i četiri puta. Mnoge od njih imaju status ratnog vojnog invalida među kojima su: 4 drugarice invalidi 100%, 2 drugarice invalidi 90%, 5 drugarica invalidi 80%.

Ostale su invalidi od 20 do 60 posto, a neke, koje su lakše ranjavane i nemaju posljedica, nisu ni regulirale invaliditet.

U toku rata, proizvedeno je i unaprijeđeno u oficirske činove preko 100 drugarica (među njima i 3 viša oficira).

LITERATURA

KNJIGE:

- Josip Broz Tito: Izabrana dela.
- »Žrtvama do pobjede i slobode,« Šibenik, 1978.
- Ljubo Vučković: Dalmatinski proleter. Beograd 1968.
- Obrad Egić: Ratni dnevnik 2. dalmatinske proleterske brigade Zagreb, 1967.
- Ivan Špika: Dnevnik borca 2. dalmatinske proleterske brigade Zagreb, 1970.
- Viktor Kučan, »Sutjeska dolina heroja«, 1978.
- Žene Hrvatske u NOB-i, knjiga II, str. 115-122, Zagreb, 1955.

LISTOVI:

- »Narodni list« - Zadar, mart 1968, Žene borci 2. dalmatinske brigade (O. Egić)
- »Poruka borca« - Split: br. 1. 1970, br. 9. 1971, br. 7. 1973, br. 11. 1979, br. 3. 1980, br. 7. 1980, br. 1. 1981, »Narodna armija« - Beograd, br. 1. od 16. 10. 1945.

SJEĆANJA:

- Korištena su sjećanja Dolores Filipi, Nevenke Lukin, Ivanke Sumić i Janje Mezić.